
**ЛІНГВІСТИКА ЕМОЦІЙ
У ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ВИМІРІ:
МОВНІ МАРКЕРИ АФЕКТИВНОСТІ
ТА КУЛЬТУРНО-СЕМІОТИЧНІ КОДИ**

Аскерова І. А.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-704-8-1>

*Кожна людина в цьому світі складається ніби з двох сутностей.
Одна – це людина, яка кожна з нас: має свої гарні й погані дні, радіє
успіхам, відчуває страждання й нещастя як біль,
а благополуччя – як задоволення.
Друга – людина як носій <...> культури, вірувань і переконань.
Жодна з цих сутностей не існує в чистому вигляді,
обидві співіснують і взаємно впливають одна на одну.*

Р. Капусцінський

ВСТУП

Емоції та почуття належать до найскладніших феноменів внутрішнього світу людини, що постають водночас як психічний, когнітивний, культурний і мовний досвід. У сучасній антропоцентричній парадигмі дедалі більшої актуальності набуває проблема виявлення мовних механізмів репрезентації афективності, а також тих культурно-семіотичних кодів, через які суспільство інтерпретує, оцінює й вербалізує емоційні стани. Саме тому лінгвістика емоцій сьогодні формується як міждисциплінарний дослідницький простір, у межах якого мовні одиниці розглядають не лише як засоби номінації переживань, а й як важливі інструменти культурної концептуалізації емоційної сфери.

Кожна доросла людина має інтуїтивно сформоване уявлення про те, що таке емоції та почуття, адже неодноразово переживала їх упродовж життя починаючи з раннього дитинства, проте в ситуації, коли виникає потреба вербалізувати або раціонально пояснити свій емоційний стан, особа, як правило, стикається зі значними труднощами, оскільки душевні переживання часто не підлягають чіткому, формалізованому опису. На

цій особливості психоемоційної сфери неодноразово наголошували митці слова, прагнучи передати складність, плинність і невловність внутрішніх станів засобами художньої мови: *Моя укохана! Навіщо нам розмова? / Чому, щоб почуття з тобою поділити, Не можу душу я у душу перелити? / Чому розмінюєм її на дрібність слова, / Яке раніше, ніж до серця долетить, / Змарніє на вустах, / в повітрі зникне вміть?* (А. Міцкевич, переклад М. Бажана); *Крізь відстані і здичавілі пуці, / крізь непробудні кам'яні пласти, / крізь болота й пустелі загребуці / ідуть машини, коні й поїзди. / Лопата йде у загадки первісні. / Ракета зорі дальні перейма... / З душі у душу – найкоротша відстань. / Чому ж так часто транспорту нема?* (Л. Костенко).

У науковій літературі також не раз наголошувалося, що можливості мови щодо відтворення внутрішнього психічного світу людини є обмеженими. Зокрема, мову характеризують як систему, що є «значно біднішою за дійсність», унаслідок чого ступінь апроксимації між мовним вираженням і реальними емоційними переживаннями залишається «далеким від бажаного»¹. Це означає, що в мовленні фіксуються не самі переживання в їхній повноті, а лише окремі, концептуально та комунікативно релевантні фрагменти внутрішнього досвіду, які піддаються номінації, категоризації та узагальненню. Саме цю думку образно увиразнює метафора В. І. Шаховського про те, що «мовна ковдра» не здатна повністю покрити все «емоційне тіло» людини².

А. Вежбицька, а слідом за нею інші польські дослідники у цьому контексті також доречно підкреслюють: «Почуття – це щось, що відчувається, а не щось, що переживається у словах. У словах можна записати думки, однак у словах не можна записати почуттів. Думка є чимось, що має структуру, а тому може відтворюватись у мові. Почуття за своєю суттю позбавлені структури, а тому не є виражальними»³; «Визначення назв почуттів є вкрай складним завданням: їх зазвичай вважають недефінійовними, оскільки вони позначають винятково тонкі психічні та самосвідомісні стани, структура яких значно важче піддається вербалізації, ніж інших ментальних станів»⁴.

¹ Diller H. J. Emotions and the Linguistics of English. Proceedings. Tuebingen : Niemeier, 1992. P. 26–27.

² Цит. за: Петренко Є. М. До проблеми вербалізації емоцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2018. Вип. 37. Т. 4. С. 83.

³ Wierzbicka A. Kocha, lubi, szanuje. Warszawa, Wiedza Powszechna, 1971. S. 30.

⁴ Jędrzejko E., Nowakowska-Kempna I. O uczuciach i ich objwach w aspekcie semantyki leksykalnej. *Przegląd Humanistyczny*. Tom 7/8. 1985. S. 81.

1. Вербаліка та авербаліка емоційного досвіду

Лінгвоемоціологи розглядають емоційну комунікацію як взаємодію двох семіотичних систем – *вербальної* та *невербальної*. Перша охоплює мовні засоби репрезентації емоцій: лексичні й фразеологічні одиниці, вигуки, інтонаційні моделі, синтаксичні структури, порядок слів тощо; друга реалізується через «мову тіла»: міміку, жести, пози, поведінкові реакції, зовнішні фізіологічні прояви. При цьому саме невербальні маркери нерідко забезпечують точніше й безпосередніше зчитування емоційного стану, ніж його словесне оформлення (Г. С. Григоренко, Є. М. Петренко, Д. Шумська та ін.). У цьому сенсі вербальне вираження емоцій постає лише як «верхівка айсберга» (В. І. Шаховський), оскільки значна частина емоційної інформації передається через паралінгвальні сигнали, які супроводжують мовлення й часто функціонують незалежно від його безпосереднього змісту. Саме завдяки таким засобам адресат здатний розпізнавати емоційний стан співрозмовника навіть тоді, коли той прагне стримати або замаскувати зовнішній вияв власних почуттів. Як слушно зазначає С. Грабяс, «слухаючи мовця, ми майже завжди з високим ступенем імовірності можемо оцінити його емоційний стан у таких категоріях, як «був задоволений», «був дуже злий», «радів» тощо. Це спостерігається навіть тоді, коли мовець намагається приховати власні переживання. У більшості випадків вияв емоцій є неусвідомленим процесом. Емоція реалізується поза безпосереднім змістом висловлення і виступає як елемент, «даний нам зверху»⁵.

Диспропорцію щодо маніфестації психоемоційних явищ чітко підтверджують і статистичні дані, які свідчать, що людина екстеріоризує свої внутрішні переживання у 55% випадків мімікою, у 38% – голосом і лише у 7% виражає словом⁶. Графічно цей поділ можна зобразити так:

Парадоксально, однак попри складність саме мовного вираження емоцій, мова все ж таки виявляє виразну тенденцію до їх словесної об'єктивації, оскільки природною потребою людини є прагнення поділитися власними переживаннями, «вилити душу», дати вихід внутрішньому напруженню. Не випадково дослідники наголошують, що «емоція, хоча б яким чином вона виникла й формувалася, завжди вимагає свого вираження»⁷. При цьому мовна система зберігає розгалужений

⁵ Grabias S. Język w zachowaniach społecznych. Lublin, 1997. S. 294.

⁶ Szumska D. O emocjach bez emocji. Język a Kultura / pod red. I. Nowakowskiej-Kempnej. Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2000. T. 14. S. 199.

⁷ Fries N. Emocje. Aspekty eksperymentalne i lingwistyczne. Wartościowanie w języku i tekście na materiale polskim i niemieckim / pod red. G. Falkenberga, N. Friesa, J. Puzyriny. Warszawa, 1992. S. 118.

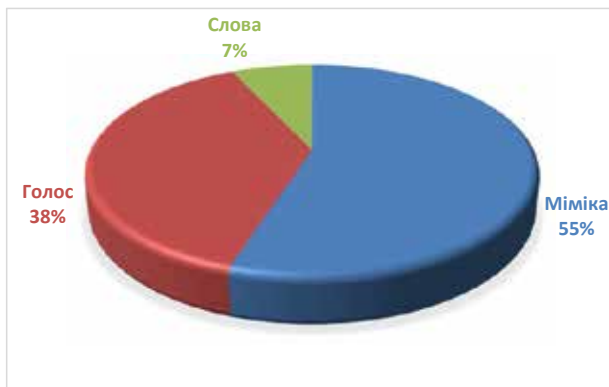

Рис. 1. Співвідношення засобів вияву емоцій і почуттів

інструментарій для репрезентації емоційної сфери, адже вона має у своєму розпорядженні великий арсенал засобів, які слугують називанню емоцій, а також інших елементів внутрішнього світу людини⁸. У межах «мови почуттів» називання й вираження емоцій постають як взаємопов'язані, але не тотожні явища: якщо називання може стосуватися як власних, так і чужих переживань незалежно від їхньої часової локалізації, то вираження пов'язане насамперед з актуалізацією безпосереднього емоційного стану суб'єкта мовлення. Разом із тим комунікативна практика засвідчує можливість імітації, моделювання або маскування емоцій, коли мовець демонструє почуття, яких фактично не переживає, або, навпаки, приховує власні емоційні стани⁹.

Досліджуючи експресивність мови, польський лінгвіст С. Грабяс пропонує класифікацію способів актуалізації емоцій/почуттів у комунікації, упорядковуючи водночас термінологічну варіативність, пов'язану з їх описом. На думку вченого, емоції можуть реалізуватися у висловленні трьома основними способами, які різняться за ступенем усвідомленості, мовної опосередкованості та експліцитності¹⁰.

По-перше, почуття *проявляються* (пол. *przejawiają się*) за допомогою позамовних засобів: міміки, жестів, темпу мовлення, інтонації, сили голосу, а також несловесних звукових реакцій (сміху, плачу тощо). Такий спосіб є неусвідомленим і не передбачає обов'язкового зв'язку між емоцією

⁸ Laskowska E. F. Lingwista wobec języka uczuć. Półrocznik Językoznawczy Tertium. 2016. S. 140–141.

⁹ Laskowska E. F. Там само.

¹⁰ Grabias S. O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1981. S. 26–28.

та змістом висловлення: адресат інтерпретує емоційний стан мовця на підставі зовнішніх ознак, незалежно від вербального змісту повідомлення.

По-друге, почуття *виражаються* (пол. *wyrażają się*) мовними засобами опосередковано, тобто імпліцитно. У цьому разі емоційний компонент закодовано в структурі висловлення – у морфологічних, синтаксичних, просодичних або лексичних засобах (зокрема, в експресивній лексиці). Таке вираження може супроводжувати мовлення, але не є обов'язковим; воно виступає свідомим комунікативним прийомом мовця.

По-третє, почуття *комунікуються* (пол. *sq komunikowane*) безпосередньо, тобто експліцитно, за допомогою спеціальних предикатів і мовних одиниць, що прямо називають емоції. У цьому разі мовець відкрито повідомляє про власні або чужі емоційні стани, використовуючи відповідні слова чи фразеологізми, які виконують денотативну функцію.

Д. Шумська та Д. Здункевич у цьому контексті доповнюють цю думку, слушно додаючи, що маніфестація почуттів у тексті рідко набуває форми експліцитних висловлень, надаючи перевагу емоційно маркованій лексиці, а також синтаксичним, морфологічним і навіть просодичним засобам. Емотивність часто вводиться в акт комунікації неявно – у формі імплікатури¹¹.

Українські лінгвісти (В. Д. Шинкарук, Л. І. Ніколаєнко, Є. М. Петренко та ін.) услід за представниками сучасної емоціології найчастіше оперують тріадою «номінація – дескрипція – експресія» емоцій: «У мовній картині світу віддзеркалений емоційний світ людини, що реалізується в розмаїтті арсеналів мовних засобів, покликаних позначати й виражати емоції. Є два шляхи вираження емоцій у мові: 1) вони відображаються в мові як емоційний супровід, емоційне забарвлення, що виникає у результаті проникнення в мовлення емоційного стану мовця у вигляді його емоційних оцінок; 2) емоції віддзеркалюються мовними знаками як об'єктивно існуюча реальність, подібна до будь-якої іншої конкретно спостережуваної реальності. ...Мовець може вибрати будь-який спосіб вираження емотивності: номінацію (назва почуття), дескрипцію (опис внутрішнього стану), експресію (вираження почуття за допомогою одиниць усіх рівнів мови)»¹².

Близькі за методологічним спрямуванням міркування містяться й у працях польського мовознавця А. Рейтера, який розмежовує називання та вираження емоцій. На його думку, називання емоцій охоплює передусім

¹¹ Szumska D. O emocjach bez emocji. Język a Kultura. Tom 14. Wrocław, 2000. S. 199–208; Zdunkiewicz D. Teoria implikatur Gric'a a język wartości. Poradnik Językowy, 1989, Z. 8. S. 523.

¹² Шинкарук В. Д. Особливості речених структур з емоційно-оцінними значеннями. *Studia linguistica*. 2011. Вип. 5. Ч. 2. С. 29–38, 32.

етимологічний, лексичний і фразеологічний рівні, а також пов'язані з ними проблеми концептуалізації; натомість вираження емоцій реалізується у двох площинах: вербальній, що охоплює мовні підсистеми та їхні одиниці – від фонем, морфем і лексем до речення і тексту, – та позавербальній, представлений мімікою, жестами й іншими невербальними засобами¹³.

Варто зауважити, що до 70–80-х років XX ст. у мовознавстві переважала думка, згідно з якою назви емоцій не належали до емотивних засобів мови, оскільки розглядалися лише як номінації відповідних психічних станів, а не як засоби їх безпосереднього вираження. Сучасна лінгвістика емоцій суттєво переглянула цей підхід: нині загальноновизнаним є те, що систему емотивних засобів формують не лише одиниці, які виражають або описують емоційні стани, а й власне лексика емоцій, тобто лексичні номінації емоцій.

Номінативна вербаліка емоцій охоплює кілька категорій мовних одиниць, серед яких виділяються: абстрактні іменники (*strach, smutek, gniew, radość*); дієслова, причому одні з них безпосередньо називають емоційні стани експерієнцера (*martwić się, cieszyć się*), а інші позначають вплив на почуття іншої людини, тобто каузативи (*zmartwić kogoś, ucieszyć kogoś*); прикметники і дієприкметники (*radosny, smutny, zmartwiony*); прислівники (*rozpaczliwie (plakać), gniewliwie (mówić)*); «аналітизми» – формально неподільні двочленні конструкції, які складаються з дієслів типу *czuć / odczuwać / okazywać* та назви емоції у непрямому відмінку: *odczuwać niepokój*; фразеологічні звороти: *być wniebowziętym, oczy stają w ślup, krew krzepnie w żyłach*¹⁴.

У цілому подібну типологію наводить Е. Ляковська, доповнюючи її істотними, на нашу думку, імпліцитними та описовими елементами. Авторка, зокрема, зазначає, що «емоції можуть бути імплікованими за допомогою інших мовних засобів: *Ten aktor jest idolem Pawła* = «Павел відчуває по відношенню до актора симпатію і захоплення». Окрім того, емоції можна називати опосередковано й в інший спосіб – називати реакції чи зовнішні прояви, які можуть свідчити про переживання тієї чи тієї емоції. Щодо певних емоцій вони можуть мати стандартні реакції: *Jan uśmiechnął się. Maria płacze. Po usłyszenie wiadomości Ewa zbladła*. На стику між лексемами, що позначають реакції, здатні вказувати на емоційний стан, і фразеологізмами, які називають почуття, функціонують

¹³ Rejter A. *Relacja język a emocje w perspektywie międzykulturowej*. Sztuka i rzemiosło. Nauczyciel Polski i polskiego / Pod red. J. Tambor, A. Achtelek. Katowice : Wydawnictwo Gnome, 2010. S. 78.

¹⁴ Kopec U. *Rozwój słownictwa nazywającego uczucia w języku dzieci i młodzieży*. Rzeszów: Wydawnictwo WSP, 2000. S. 24–25; Nowakowska-Kempna I. *Język ciała czy ciało w umyśle, czyli o metaforyce uczuć*. Język a Kultura. Tom 14. Wrocław, 2000. S. 25.

усталені описові конструкції таких реакцій, *np. robić wielkie oczy, komuś pociemniało w oczach, ktoś zapomniał języka w gębie*¹⁵.

З-поміж широкого спектра мовних засобів, за допомогою яких вербалізуються емоції, лінгвісти переважно зосереджували свою увагу на лексичних категоріях із високим номінативним потенціалом: ідеться насамперед про іменники та дієслова, які традиційно становлять ядро лексико-семантичного поля емоційності. Саме ці частини мови найчастіше фіксують душевні стани, внутрішні переживання або афективні дії, а також належать до найуживаніших засобів вираження емоцій у повсякденній і художній комунікації. Зауважимо, що субстантиви і вербатииви на позначення емоцій історично виникли раніше, ніж слова інших частин мови, і вже на етимологічному рівні такі одиниці часто відображають первинні уявлення про психічні процеси¹⁶. Окрім іменників та дієслів, незмінний інтерес дослідників викликають фразеологізми та стійкі словосполучення, у структурі яких емоційна семантика поєднується з виразною образністю й культурною маркованістю.

2. Експресія емоцій як лінгвосеміотичний феномен

Експресія емоцій є одним із ключових об'єктів сучасної афективної лінгвістики. Як зазначалося вище, вона може реалізовуватися на всіх рівнях природної мови й становить складний лінгвосеміотичний феномен, у межах якого емоційний зміст формується внаслідок взаємодії різнорівневих мовних і паралінгвальних засобів. Емоція в комунікації передається не лише через безпосереднє називання переживань, а й через інтонацію, ритм мовлення, добір лексики, словотвірні моделі, синтаксичну організацію висловлення, а також супровідні невербальні сигнали. Саме тому експресія емоцій розглядається не як ізольована властивість окремих мовних одиниць, а як багаторівнева система семіотичних механізмів, що забезпечують репрезентацію та інтерпретацію внутрішнього стану людини. У зв'язку із цим лінгвальний інструментарій вираження емоцій охоплює усі рівні мовної системи – від фонетичного до текстового. Водночас дослідники слушно наголошують, що механізми вираження емоцій не є довільними, вони значною мірою мають усталений, «канонізований» характер, хоча й досі залишаються неповно вивченими та системно не описаними¹⁷.

¹⁵ Laskowska E. F. Lingwista wobec języka uczuć. *Półrocznik Językoznawczy Tertium*, 2016. S. 140–141.

¹⁶ Аскерова І. А. Семантичне поле назв емоційно-афективних станів у польській мові : монографія. Київ : Освіта України, 2007. 226 с.

¹⁷ Шинкарук В. Д. Особливості реченневих структур з емоційно-оцінними значеннями. *Studia linguistica*. 2011. Вип. 5. Ч. 2. С. 34.

На фонетичному й фонологічному рівнях емоційна експресія реалізується через акцентуаційні та просодичні чинники: звукові повтори, звуконаслідування, подовжену вимову звуків, особливе акцентне виділення складів, пришвидшений темп мовлення, підвищену гучність висловлення тощо. Так, наприклад, у польській мові для вираження позитивних емоцій характерне насичення тексту м'якими, так званими *głoskami ciszącymi*, тоді як шиплячі та свистячі приголосні частіше використовуються для передачі негативних станів і дезапробації¹⁸.

У площині морфології емоції репрезентуються за допомогою комплексу словотвірних і словозмінних маркерів. Зокрема, польська та українська мови вирізняються багатим репертуаром формантів, що виконують експресивну функцію, завдяки чому емоційне забарвлення лексем формується через типові словотвірні засоби, властиві польській (а також українській) мовній системі, пор. суфікси зі значенням петсливості, здрибнілості, згрубілості, зневаги, фамільярності тощо: пол. *-uś, -uni(a), -uszek, -szek, -uśk(i), -utk(i), -och, -uch, -isk(o), -idl(o), -acz* (*kotuś, ciotunia, kwiatuszek, wujaszek, miluśki, kochaniutki; tłuścioch, smoluch, babisko, chamidło, brzuchacz*); укр. *-к, -ик, -ок, -очок, -иц(я), -оньк, -еньк, -есеньк, -ісіньк, -ус(я) -иц(е), -аз(а), -езн(ий)* (*матусенька, батечко, рученята, однаковісінський; головань, товстелезний, костомаха, машинерія; носище, старезний, грубезний*)¹⁹.

Серед морфологічних засобів вираження експресивності особливе місце посідають вигуки та модальні частки, які становлять окремий клас експресивно маркованої лексики, а також граматичні форми, що функціонують у своїй вторинній, емоційно забарвленій ролі. Показовим у цьому контексті є явище депреціативності та використання в польській мові так званого «жіночого» закінчення *-u* (на відміну від нормативних чоловічо-особових форм *-owie, -i*) у називному відмінку множини іменників чоловічого роду: *chłopy, zbiry, dziady, profesory, wyksztalciuchy*. Такі форми виконують експресивно-оцінну функцію, посилюючи емоційне ставлення мовця до називаних референтів.

На синтаксичному рівні об'єктивація емоцій здійснюється за допомогою широкого спектра експресивних конструкцій. Проілюструємо деякі з них на прикладі синтаксичної експлікації складного емоційного переживання ревності у польському романі «Ревнощі і медицина» М. Хороманського, де емоційна напруга та афективний стан головного персонажа передаються

¹⁸ Nowakowska-Kempna I. Język ciała czy ciało w umyśle, czyli o metaforyce uczuć. Język a Kultura. Tom 14. Wrocław, 2000. S. 25.

¹⁹ Українська мова: Енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 157–158 ; Nowakowska-Kempna I. Język ciała czy ciało w umyśle, czyli o metaforyce uczuć. Język a Kultura. Tom 14. Wrocław, 2000. S. 25.

за допомогою: окличних та питально-окличних речень (Wtedy właśnie stary Widmar zapalił zapalną i wściekły popatrzył na zegarek. Człowiek, na którego czekał, spóźnił się już prawie o kwadrans. **To było nie do wiary!**; Pienił się z rozpacz i gniewu [...]. Człowiek, na którego czekał, odznaczał się punktualnością i jemu w równej mierze zależało na spotkaniu. **«Ja go nauczę!»** powtarzał Widmar sapiąc i kaszląc. Znowu zapalił zapalną i spojrzał na zegarek. Wskazówka – **do cholery!** – nie przesunęła się nawet o włos; – **Psiakrew!** – i Widmar zamknął okno; O tej samej porze monter rozdzielczy, Izaak Gold, brat krawca [...] trzymał rękę na dźwigni i wołał na całą halę maszyn: – **Co się stało?! Cholery!;** – **Czy dowiecie się wreszcie, co się stało? Ścierwy!** ... Starł się ukryć wzruszenie. [...] krew mu się rzuciła do głowy, a w sercu miał niepokój i ciekawość); риторичних запитань («Mój Boże – myślał jednocześnie – gdyby taki nastrój panował i między nami! **Dlaczego nie możemy mieć dzieci?** Ach, moja najdroższa!»; **«Cóż to za głupstwo powiedziała? Czy to może wyszczał wiatr?»**; Tak było w rzeczywistości i chirurg nie mylił się. Jedno dotknięcie smagłej, ciepłej ręki wystarczyło, aby Widmar odrodził się, przynajmniej chwilowo. **«Rebko – myślał mąż – po cóż mnie tak męczysz?»**); апосіопези (незавершених, перерваних висловлень) (To niedopuszczalne, aby w taki duszny dzień człowiek marzył jak szczenię. Czym tam śmierdzi? Proszę zawołać dyrektora! Przecież tu śmierdzi jak... – nie dokończył po raz drugi i odrzucił nasuwające się porównanie; Wtedy stary Widmar uczył poprzednią nieuleczalną rozpacz. Stanął obok żony i powiedział wolno: – Czy chcesz, bym znowu mówił o tamtym... – Nie wysłuchał nawet jej odpowiedzi); еліптичних та неповних речень (– **Może pan popelnić Bóg wie co...** – wykrztusił. To było wszystko. Ogólnikowe, nic nie mówiące zdanie; Walcząc ze wspomnieniami, które odbijały się, jak zgaga, stary Widmar powtarzał: **Rebko, Rebko...** [...]; Na to krawiec pokiwał głową z zachwytem, wyszeptał przez łyżę: – **Cacaca...**); [...] stary Widmar chodził tam i z powrotem); численних повторів (– **Nie dowiem się niczego – mamrOTAL zrozpaczony – niczego się nie dowiem...**; – **Śluchaj, Gold,** – powiedział Widmar, gdy tylko usiedli obaj na tarasie miejskiej kawiarni – **śluchaj, Gold.** Przyszło mi jednak do głowy, że to wszystko jest niezbędnym nabieraniem z twej strony; – **Dobrze już, dobrze** – mruknął Widmar podejrzliwie); вставних конструкцій (O tej samej porze monter rozdzielczy, **Izaak Gold, brat krawca, ten sam, który przed chwilą wyłączył prąd w elektrowni,** trzymał rękę na dźwigni i wołał na całą halę maszyn; Znowu zapalił zapalną i spojrzał na zegarek. Wskazówka – **do cholery!** – nie przesunęła się nawet o włos; Gdzie tu u was jest, **do pioruna,** wentylator? To niedopuszczalne, aby w taki duszny dzień człowiek marzył jak szczenię) та ін.

Важливо відзначити, що емоційний зміст у художньому творі формується не лише на рівні окремих синтаксичних конструкцій, а й у ширшому прагматичному просторі висловлення, де ключову роль відіграють комунікативна ситуація, інтенції мовця, характер взаємодії персонажів і загалом жанрово-дискурсивна організація тексту. Саме тому експресія емоцій постає не ізольованою мовною характеристикою, а складним комунікативно-прагматичним явищем. Акцент на значущості саме прагматичного виміру емоційної комунікації робить також Е. Ляковська, слушно зауважуючи, що «питання взаємозв'язку мови й емоцій можуть розглядатися також на вищих рівнях комунікації, зокрема на найвищому рівні організації мовного повідомлення – так званому дискурсі в його широкому розумінні. Можна вказати на певні жанри та мовленнєві акти, як-от сварка чи погроза, що тісно пов'язані з емоціями і можуть істотно впливати на структуру, стиль та функцію мовного повідомлення. Цей аспект проблеми набуває особливого значення, якщо зважати на різноманітні чинники, що зумовлюють фортунову реалізацію комунікативного акту»²⁰.

Незважаючи на вагому роль фонетичних і граматичних – морфологічних та синтаксичних – засобів у вираженні емоцій, найширший спектр емоційно-оцінних значень репрезентує, безперечно, лексика. Як влучно зазначає А. Душак, досліджуючи концептуалізацію гніву в польській мові, «гнів, який проявляється на обличчі, у мові тіла, розпізнається в слові. Слово стає іконою переживання» (курсив наш. – А. І.)²¹.

Польські мовознавці виокремлюють *експліцитну* та *імпліцитну* лексичну експресивність (Т. Скубалянка, Р. Гжегорчикова, С. Грабяс та ін.). Експресивізми вони поділяють на *морфологічні* (*zdrobnienia, zgrubienia, spieszczenia*) та *прагматичні*, тобто такі, «експресивність яких визначається виключно семантико-прагматичними чинниками»²². Прагматичні лексичні експресивізми, своєю чергою, можуть бути первинні та вторинні. Первинні прагматичні експресивізми – це непокідні одиниці (ані морфологічно, ані семантично), які незалежно від контексту мають емоційне забарвлення (пол. *cham, gbur*). Повне розуміння їх значення можливе лише шляхом етимологічного аналізу. Вторинні прагматичні експресивізми спираються передовсім на процеси метафоризації, головнo – це неосемантизми (на приклад, *tyka* «дуже

²⁰ Laskowska E. F. Lingwista wobec języka uczuć. Półrocznik Językoznawczy Tertium, 2016. S. 143.

²¹ Duszak A. O emocjach bez emocji. Gniew w perspektywie lingwistycznej. Anatomia gniewu w językach i kulturach świata. Red. A. Duszak, N. Pawlak. Warszawa, 2003. S. 15.

²² Zgólkowa H. Leksyka ekspresywna jako wyróżnik potocznej odmiany współczesnej polszczyzny. Język potoczny jako przedmiot badań językoznawczych. Opole, 1991. S. 52.

висока і худа людина», *ciacho* «чоловік привабливої зовнішності»), тобто тут ідеться про семантичну деривацію²³.

Говорячи про реалізацію лексичної експресивності, українська дослідниця Н. І. Бойко виділяє два її основні вектори – інгерентний та адгерентний, що дає підстави розмежовувати мовну (семантичну) експресивність і мовленнєву (функційну)²⁴. У межах такого підходу українська семасіологія, досліджуючи засоби вербалізації емоційних станів, традиційно виокремлює кілька основних типів лексичних одиниць залежно від характеру реалізації емоційно-оцінного компонента:

Лексеми з інтегрованим емоційним компонентом, у яких експресивне забарвлення є невід’ємною частиною прямого значення. Емоційно-оцінний компонент включений до денотативного макрокомпонента й становить основний та обов’язковий зміст лексеми (наприклад, *вікопомний, перст, барахло, негідник*); а також вигук (*ах!, ой!*), лайлива лексика, вульгаризми, емоційно-оцінні прикметники й прислівники.

Слова з афіксально маркованою експресивністю, де емоційно-оцінний ефект досягається за рахунок використання суб’єктивно-експресивних афіксів (наприклад, *дідусь, дідок, дідочок, дідуган, дідуганище; спатки, спаточки, спатоньки*).

Лексичні одиниці з контекстуально актуалізованою експресивністю, у яких емоційне забарвлення виникає у переносному, метафоричному, образному вживанні тощо (наприклад, *каша, дубина, гадюка, шкура, свиня*)²⁵.

Наведений трирівневий поділ емоційної лексики загалом корелює з поширеною у лінгвістиці емоцій класифікацією В. І. Шаховського, у межах якої розмежовуються афективи, конотативи та потенціативи. *Афективи* становлять одиниці, у яких емотивність є ядровою і домінантною: вони безпосередньо виражають емоційний стан мовця, не маючи розгорнутого предметно-логічного змісту. *Конотативи* натомість поєднують денотативне значення з усталеним емоційно-оцінним компонентом, що відображає ставлення мовця до позначуваного об’єкта. *Потенціативи* ж не містять власне емотивності в семантичній структурі, однак здатні

²³ Rejter A. Relacja język a emocje w perspektywie międzykulturowej. Sztuka i rzemiosło. Nauczycy Polski i polskiego / pod red. J. Tambor, A. Achelik. Katowice : Wydawnictwo Gnome, 2010. S. 80–82 ; Laskowska E. F. Lingwista wobec języka uczuć. Półrocznik Językoznawczy Tertium, 2016. S. 144–145 ; Українська мова: Енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 2007. С. 156.

²⁴ Бойко Н. І. Семантична основа лексичної експресивності. *Лінгвостилістичні студії*. 2016. Вип. 4. С. 39.

²⁵ Голянич М. І., Стефурак Р. Л., Бабій І. О. Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія / за ред. М. І. Голянич. Івано-Франківськ : Сімік, 2011. С. 68.

актуалізувати її в конкретному контексті залежно від інтонаційних, ситуативних і дискурсивних чинників.

У площині наукового осмислення процесів об'єктивації емоцій лінгвісти переважно зосереджували увагу на описі способів номінації емоцій у мові, аналізі типології мовних засобів, на відображенні емоцій у мовній картині світу тощо, натомість саме сфера їх безпосереднього вираження й досі залишається «менш вивченим аспектом вербалізації»²⁶.

Усі проаналізовані вище засоби – вербальні й невербальні – у своїй сукупності формують *емоційний код* як семіотичну систему взаємозв'язків між емоціями та способами їх маніфестації. Цей код, з одного боку, має універсальний характер, відображаючи загальнолюдські психоемоційні стани, а з іншого – значною мірою є національно-культурно зумовленим.

3. Універсальність і культурна детермінація мовної об'єктивації психічного світу

Універсальність емоцій обґрунтовується на рівні їх біологічного й нейропсихологічного функціонування, а також загальних когнітивних схем реагування (П. Екман, К. Ізард та ін.); культурна варіативність щодо переживання, інтерпретації й вербального оформлення емоцій визначається тим, що культура накладає власні символічні й семантичні матриці на емоційний досвід індивіда, формуючи стереотипи емоційного вираження, соціальні норми регулювання афектів, а також специфічні способи їх репрезентації у мові (А. Вежбицька, Р. Гжегорчикова, Б. Левандовська-Томашик, Б. Лукашевич, А. Миколайчук, А. Рейтер та ін.). У цьому контексті особливої ваги набуває поняття культурно-семіотичних кодів емоцій – знакових механізмів (лексичних, метафоричних, синтаксичних, невербальних тощо), через які певна лінгвокультура репрезентує, інтерпретує та соціально регулює емоційні стани.

Науковці давно звернули увагу на існування емоцій, які не можуть бути адекватно передані мовними засобами інших мов. Однією з перших, хто актуалізував цю проблему, була польсько-австралійська дослідниця А. Вежбицька. Її нині класичні праці підкреслювали необхідність урахування культурно-емоційної специфіки в перекладі та порівняльних мовознавчих студіях, що сприяло формуванню глибшого розуміння національно-специфічних механізмів об'єктивації та передачі емоцій. Учена слушно наголошувала: «Існує тісний зв'язок між життям суспільства та словниковим складом мови, якою це суспільство послуговується.

²⁶ Laskowska E. F. Lingwista wobec języka uczuć. Półrocznik Językoznawczy Tertium, 2016. S. 138–148. S. 141 ; Data K. W jaki sposób językoznawcy opisują emocje? Język a Kultura. Tom 14. Wrocław, 2000. S. 245–252.

Це однаковою мірою стосується як зовнішніх проявів життя, так і внутрішнього світу людини, непомітного для неозброєного ока»²⁷.

Саме слово *emotion* А. Вежбицька вважала складно організованим і культурно специфічним (на відміну від дієслова *feel*, яке трактувала як універсальне і зараховувала до семантичних примітивів)²⁸. Науковиця піддала критиці концепцію відомого американського психолога П. Екмана щодо універсальності емоційної експресії, наголошуючи, що, подібно до індивідуальних відмінностей між окремими людьми, кожна нація вирізняється більшою або меншою емоційністю. З огляду на це, особливого інтересу набуло дослідження концептуалізації емоцій у межах певної мовної родини, мовної групи, окремої мови чи навіть індивідуального ідіолекту. Таким чином, А. Вежбицька надавала провідного значення мові як чинникові формування та репрезентації емоційного досвіду: «Емоції та культура нерозривно пов'язані між собою. Щоб досліджувати роль емоцій у певній культурі і значення культури у формуванні й концептуалізації емоцій, ми повинні звертати особливу увагу на мову в усіх її аспектах: лексичному, граматичному та прагматичному»²⁹.

При цьому вчена слушно застерігала від абсолютизації досвіду однієї мови, особливо у сфері емоцій: «Сфера емоцій яскраво ілюструє пастки, які чатують на нас, якщо ми намагатимемося робити висновки про загальнолюдські універсалії, спираючись винятково на власну рідну мову»³⁰. Водночас А. Вежбицька наголошувала, що це не означає заперечення існування загальнолюдських універсалій як таких: універсальні поняття справді існують, однак їх можна виявити й описати лише у зіставно-мовній перспективі.

Нині ці та інші положення А. Вежбицької знаходять подальший розвиток у працях її однодумців і послідовників. Зокрема, польська науковиця Б. Левандовська-Томашик, здійснюючи багаторічні ґрунтовні дослідження у сфері лінгвістики емоцій, переконливо доводить, що одні емоційні поняття та їхні відтінки не лише функціонують у багатьох мовах, а й демонструють значну подібність у способах концептуалізації та контекстуального осмислення: «Існують такі почуття та їхні відтінки, які 1) видаються не лише спільними для багатьох мовних систем, але

²⁷ Wierzbicka A. *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2019. S. 16.

²⁸ Wierzbicka A. *Emotions across Languages and Cultures. Diversity and Universals*. Cambridge : Cambridge Univ. Press. Wierzbicka, 1999. Pp. 5, 9–10.

²⁹ Wierzbicka A. *Emocje. Język i «skrypty kulturowe»*. Język. Umysł. Kultura. Warszawa: PWN, 1999. S. 189.

³⁰ Wierzbicka A. *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2019. S. 30.

й їхня концептуалізація, тобто значення відповідних понять у різних контекстах, виявляє значну схожість»³¹. Інші ж емоції та емоційні стани виявляють виразну культурно-мовну специфіку й не мають повністю лексикалізованих відповідників в інших мовних системах: «Деякі почуття, емоції та емоційні стани, як-от *żal* у польській мові та споріднені поняття в інших слов'янських мовах, своєю чергою, не мають еквівалента в інших мовних системах, наприклад в англійській мові. Подібно до цього, хоча в польській мові вживається поняття, що виражає почуття *teżknota*, знайти повністю однозначний англійський відповідник непросто, хоча у цій системі, наприклад, існує лексикалізоване поняття *homesickness*, яке, своєю чергою, у перекладі на польську потребує багатослівного еквівалента (наприклад: *teżknota za domem / rodzicami / krajem*)»³². Зміст і перебіг емоційних подій зумовлюються не лише індивідуальними особливостями та типом стимулу, а й культурним і соціальним контекстом, у якому функціонують мовна система й інші семіотичні коди. Фізіологічні та ментальні реакції на стимули перетворюються на складні поняттєві утворення – емоції та почуття, що відображають як особистісні, так і культурно детерміновані моделі поведінки.

Подібну думку у більш загальному вигляді формулює А. Рейтер: «Емоції як психологічний феномен, з одного боку, слід аналізувати як загальнолюдське явище, пов'язане з універсальністю досвіду (наприклад, існує безсумнівно багато спільних для людей різних культур причин виникнення емоцій, а також способів їх вербалізації чи прояву). З іншого боку, емоції перебувають під впливом різноманітних чинників культурної природи, унаслідок чого виникають певні неперекладні, специфічні для конкретної мови смислові відтінки, відсутні в інших мовах (це особливо помітно у випадку культурно віддалених мов, хоча не обмежується лише ними)»³³.

Таким чином, здійснюючи історико-семасіологічний, когнітивно-дискурсивний, лінгвокультурологічний, психолінгвістичний чи інший тип аналізу репрезентації емоцій у мові, варто враховувати, що в їхній внутрішній структурі співіснують два фундаментальні компоненти: по-перше, біологічно зумовлений, універсальний, спільний для всіх живих істот (як людини, так і тварини); по-друге, культурно детермінований, специфічний і унікальний, мотивований системою цінностей, переконань,

³¹ Lewandowska-Tomaszczyk B. Nabywanie kompetencji emocjonalnej w kontakcie językowym. Społeczeństwo. Edukacja. Język. 2016. Tom 1. S. 57.

³² Там само.

³³ Rejter A. Relacja język a emocje w perspektywie międzykulturowej. Sztuka i rzemiosło. Nauczyciel Polski i polskiego / pod red. J. Tambor, A. Achtelek. Katowice : Wydawnictwo Gnome, 2010. S. 78.

норм поведінки та стилем життя, характерними для мовної свідомості певного етносу. Аналіз додаткових конотем – прагматичних, символічних, культурних, енциклопедичних та інших «співзначень», що нашаровуються на лексичну семантику й актуалізуються переважно в особливих, вторинних, поетичних або непрямих контекстах уживання слова, – дає змогу простежити внутрішні взаємозв'язки між різними типами значення та розкрити механізми формування образу, який закріплюється за словом у мовній свідомості носіїв³⁴.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасна лінгвістика емоцій постає як один із найбільш динамічних і міждисциплінарно зорієнтованих напрямів гуманітарного знання, у межах якого емоційний досвід людини осмислюється не лише як психологічний феномен, а й передусім як складна система мовної та культурної репрезентації. Аналіз мовних маркерів афективності засвідчує, що емоції вербалізуються на різних рівнях мовної організації: фонетичному, лексичному, фразеологічному, морфологічному, синтаксичному, дискурсивному та прагматичному, а їхня мовна об'єктивация виявляє тісний зв'язок із національно-культурними моделями інтерпретації внутрішнього світу людини.

Установлено, що афективність у мові не обмежується прямими назвами емоцій, а реалізується через широкий спектр експресивних, оцінних, метафоричних і символічних засобів, які формують складну систему емоційного кодування дійсності. Особливу роль у цьому процесі відіграють культурно-семіотичні коди, що акумулюють історично сформовані уявлення певної спільноти про допустимі форми переживання, вияву та інтерпретації емоцій. Саме вони значною мірою визначають специфіку мовної концептуалізації таких феноменів, як любов, страх, гнів, ревності, сором, щастя чи страждання, а також впливають на характер їх оцінки в наївній мовній свідомості.

Дослідження також дає підстави стверджувати, що мовні маркери афективності виконують не лише номінативну, а й когнітивну, аксіологічну, комунікативну та соціокультурну функції. Через них мова не просто фіксує емоційні стани, а структурує емоційний досвід, задає моделі його інтерпретації та формує відповідні сценарії емоційної поведінки. У цьому аспекті емоційна лексика, образність, метафорика й дискурсивні практики постають важливими індикаторами колективної мовної свідомості та культурної пам'яті.

³⁴ Аскерова І. А. Семантичне поле назв емоційно-афективних станів у польській мові : монографія. Київ : Освіта України, 2007. С. 17–18.

Водночас аналіз сучасних підходів до вивчення емоцій свідчить, що, попри значну кількість праць у галузі психології, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, психолінгвістики та семіотики, проблема комплексного опису мовної репрезентації афективності й надалі залишається відкритою. Це зумовлено багатовимірністю самих емоцій, їх динамічністю, варіативністю культурних інтерпретацій і неоднорідністю мовних засобів їх вираження. Саме тому перспективним видається подальше поєднання семантико-когнітивного, дискурсивного, корпусного та лінгвокультурологічного підходів, які уможливають реконструкцію не лише мовних засобів вербалізації емоцій, а й глибинних механізмів їх концептуалізації у різних мовах і культурах.

Отже, емоціолінгвістика сьогодні формується як важливий простір дослідження взаємодії мови, свідомості, культури та психічного світу людини, а вивчення мовних маркерів афективності й культурно-семіотичних кодів відкриває широкі перспективи для подальшого осмислення мовної природи емоцій, почуттів і переживань, а також способів їх культурного моделювання. Особливо перспективними у цьому контексті постають зіставні дослідження, що дають змогу простежити як універсальні, так і національно специфічні механізми концептуалізації емоційного досвіду. Важливе місце серед таких студій посідає слов'янський науковий простір, зокрема польсько-український вимір, у межах якого близькоспоріднені мови й культури створюють сприятливе підґрунтя для виявлення спільних і відмінних моделей мовної репрезентації емоцій.

АНОТАЦІЯ

Пропонований розділ присвячений аналізу мовних маркерів афективності та культурно-семіотичних кодів у польсько-українському вимірі сучасної лінгвістики емоцій. У центрі уваги перебувають способи мовної репрезентації емоційних станів, а також взаємодія вербальних і невербальних засобів вираження емоцій у процесі комунікації. Особливу увагу зосереджено на проблемі номінації, дескрипції та експресії емоцій, специфіці функціонування емотивної лексики та ролі культурно зумовлених моделей інтерпретації емоційного досвіду. Проаналізовано основні підходи польських і українських мовознавців до вивчення афективності як семантичної, прагматичної та культурної категорії. Установлено, що емоційний зміст реалізується на всіх рівнях мовної системи – від фонетичного до текстового, а також через паралінгвальні й невербальні засоби комунікації. Наголошено, що мовні маркери емоційності тісно пов'язані з національно-культурними кодами, які визначають способи концептуалізації та оцінювання внутрішніх переживань. У розділі наукової

монографії підкреслено міждисциплінарний характер лінгвістики емоцій, що поєднує методологічні засади когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, семіотики, етнолінгвістики та ін. Зроблено висновок про перспективність польсько-українських зіставних студій для подальшого дослідження мовної об'єктивації емоцій і культурної специфіки афективного досвіду.

Література

1. Аскерова І. А. Семантичне поле назв емоційно-афективних станів у польській мові : монографія. Київ : Освіта України, 2007. 226 с.
2. Бойко Н. І. Семантична основа лексичної експресивності. *Лінгвостилістичні студії*. 2016. Вип. 4. С. 39–54.
3. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. Ніжин : Аспект-поліграф, 2005. 552 с.
4. Голянич М. І., Стефурак Р. Л., Бабій І. О. Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія / за ред. М. І. Голянич. Івано-Франківськ : Сімик, 2011. 272 с.
5. Григоренко Г. С. Особливості вербалізації негативних емоцій у сучасному англomовному художньому дискурсі (на прикладі роману Ніколаса Спаркса «Остання пісня»). *Сучасні філологічні дослідження та навчання іноземної мови в контексті міжкультурної комунікації*. 2014. Вип. 1. С. 223–229.
6. Петренко Є. М. До проблеми вербалізації емоцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2018. Вип. 37. Т. 4. С. 81–84.
7. Українська мова : енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.
8. Шинкарук В. Д. Особливості реченневих структур з емоційно-оцінними значеннями. *Studia linguistica*. 2011. Вип. 5. Ч. 2. С. 29–38.
9. Choromański M. *Zazdrość i medycyna*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1979. 250 s.
10. Diller H. J. Emotions and the Linguistics of English. *Proceedings*. Tuebingen : Niemeier, 1992. 155 p.
11. Duszak A. O emocjach bez emocji. Gniew w perspektywie lingwistycznej. *Anatomia gniewu w językach i kulturach świata / pod red. A. Duszak, N. Pawlak*. Warszawa, 2003. S. 15–24.
12. Fries N. Emocje. Aspekty eksperymentalne i lingwistyczne. *Wartościowanie w języku i tekście na materiale polskim i niemieckim / pod red. G. Falkenberga, N. Friesa, J. Puzyniny*. Warszawa, 1992. S. 105–130.
13. Grabias S. *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin, 1997. 364 s.

14. Grabias S. O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1981. S. 26–28.
15. Jędrzejko E., Nowakowska-Kempna I. O uczuciach i ich objawach w aspekcie semantyki leksykalnej. *Przegląd Humanistyczny*. 1985. T. 7/8. S. 81–90.
16. Kopeć U. Rozwój słownictwa nazywającego uczucia w języku dzieci i młodzieży. Rzeszów : Wydawnictwo WSP, 2000. 179 s.
17. Laskowska E. F. Lingwista wobec języka uczuć. *Półrocznik Językoznawczy Tertium*. 2016. S. 138–148.
18. Lewandowska-Tomaszczyk B. Nabywanie kompetencji emocjonalnej w kontakcie językowym. Społeczeństwo. *Edukacja. Język*. 2016. T. 1. S. 55–65.
19. Nowakowska-Kempna I. Język ciała czy ciało w umyśle, czyli o metaforyce uczuć. *Język a Kultura*. 2000. T. 14. S. 25–58.
20. Rejter A. Relacja język a emocje w perspektywie międzykulturowej. *Sztuka i rzemiosło. Nauczyć Polski i polskiego / pod red. J. Tambor, A. Achtełik*. Katowice : Wydawnictwo Gnome, 2010. S. 75–83.
21. Szumska D. O emocjach bez emocji. *Język a Kultura / pod red. I. Nowakowskiej-Kempnej*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. T. 14. S. 199–208.
22. Wierzbicka A. Emocje. Język i «skrypty kulturowe». *Język. Umysł. Kultura*. Warszawa : PWN, 1999. S. 163–189.
23. Wierzbicka A. Emotions across Languages and Cultures. Diversity and Universals. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 349 p.
24. Wierzbicka A. Kocha, lubi, szanuje. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1971. 279 s.
25. Wierzbicka A. Słowa klucze. Różne języki – różne kultury. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2019. 564 s.
26. Zgólkowa H. Leksyka ekspresywna jako wyróżnik potocznej odmiany współczesnej polszczyzny. *Język potoczny jako przedmiot badań językoznawczych*. Opole, 1991. S. 52–59.

Information about the author:

Askerova Iryna Aliivna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student at the Department of Linguistics
and Methods of Teaching Foreign Languages
Dragomanov State University of Ukraine
9, Pyrohova Street, Kyiv, Ukraine